

В. В. Завальнюк

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри загальної теорії права та держави
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ЮРИДИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ НАУК

У науковій літературі мають місце ряд визначень юридичної антропології, які в принципі не суперечать одне одному. Зазначимо змістовну тотожність термінів «юридична антропологія» та «антропологія права», віддаючи перевагу першому з них.

Юридична антропологія початково формувалась на емпіричному рівні, зокрема, шляхом узагальнення результатів польових досліджень (І. Бахофен, Р. Бенедикт, Л. Морган, Б. Малиновський, Дж. Фрезер тощо). Ми не можемо стверджувати, що юридична антропологія як наука мала своїм витоком, за відомим висловом Нільса Бора, «божевільну ідею». Скоріше, відбувалося переростання кількісних показників у формування якісно нового пояснення давно відомим явищам минулого і сучасного суспільного життя.

У зв'язку з цим постає питання, чи відповідає юридична антропологія критеріям науки взагалі, чи це лише сума, нехай і узагальнена, суто емпіричних відомостей? Тим більше, що розвивають цю науку, як правило, і в наш час не професійні правознавці, а історики, етнологи, етнографи, тобто представники систем знань, для яких властивим є емпірично-індивідуальний підхід. Між тим, наука виявляє закони, відповідно яким розвиваються та змінюються досліджувані нею об'єкти.

На нашу думку, юридична антропологія, по-перше, має бути аполітизована та обґрунтована саме як наука, по-друге, уточнений її предмет (його структура наводиться усіма спеціалістами в цій сфері і має виключно індивідуальний характер, що й ставить його існування під сумнів), по-третє, має бути вияв-

лено місце юридичної антропології в системі сучасного наукового знання.

Сучасна філософія науки пропонує декілька підходів до розв'язання проблеми віднесення будь-якої системи знань до науки. Один з них – пошук критерію, який би відокремлював науку від не-науки. Таким критерієм може стати, наприклад, запропонований Карлом Поппером критерій «спростування», згідно з яким науковою вважається теорія, яка може бути верифікована (в тому числі – й спростована) експериментальним шляхом. Учень і послідовник К. Поппера Імре Лакатош змушений був внести певні корективи до ідеї свого вчителя. І найважливіша з них – уведення категорії часу.

Інший підхід передбачає відокремлення справжньої науки від ненауки не з методологічної, а скоріше із соціологічної точки зору. Згідно із цим підходом, критерієм може служити думка «наукового співтовариства» (Томас Кун, Майкл Поланьї, Роберт Мерстон).

Розвиток будь-якої теорії, за словами Т. Куна, починається з того, що попередня теорія наштовхується на проблему, яку не можна розв'язати її засобами. І тоді для пояснення цієї проблеми створюється зовсім нова теорія. Це етап «революційної науки». А потім настає етап «нормальної науки». Нова теорія займається узгодженням нових спостережень і експериментів зі своєю основною ідеєю, або, за Т. Куном, розв'язанням «головоломок». Потім «нормальна наука» знову наштовхується на складну проблему, і настає нова революція.

За Куном критерієм науковості є набір таких цінностей: точність теорії (наслідки тео-

рії мають корелюватися з експериментами та спостереженнями); несуперечливість; сфера застосування, що розширюється (наслідки теорії повинні поширюватися далеко за межі тих об'єктів, на пояснення яких її було спочатку орієнтовано); плідність теорії (вона повинна відкривати нові, раніше не помічені явища і співвідношення) [1, с. 198-199].

Розмірковуючи над проблемою відповідності юридичної антропології критеріям науковості, слід мати на увазі принципову відмінність, відмічену В. Дільтеєм, наук про дух та наук про природу. В. Дільтей, В. Віндельбанд та Г. Ріккерт визначали цю відмінність через протиставлення розуміння та пояснення, індивідуалізації та генералізації, ідеографічного метода (опис унікальних явищ) та номотетичного метода (формулювання об'єктивних законів). Якщо науки про природу оперують законами, що діють інволонтарно, то науки про дух можуть виводити лише закономірні судження [2, с. 188]. Саме тому критерії науковості не є універсальними.

Отже, в підсумку можна зазначити, що для юридичної антропології, якщо прийняти як гіпотезу її належність до суспільних (гуманітарних) наук, система критеріїв її науковості складає таку піраміду:

1) фундаментальні критерії (за Т. Куном): несуперечливість; верифікація; відтворюваність; раціональність; інтерсуб'єктивність; відкритість та новизна;

2) типологічні соціогуманітарні критерії (властиві наукам суспільно-гуманітарного циклу): предметом є, на відміну від природознавства, світ людини, в якому тісно переплітаються матеріальне та ідеальне, об'єктивне та суб'єктивне; інтерпретевизм, тобто метод розуміння, основою якого є діалог (особистостей, текстів, культур, цивілізацій); певний суб'єктивізм отриманих результатів; ціннісні міркування та віднесення до цінностей; через невелику вагу експериментальних методів, властивих природознавству, особливо велику роль відіграє абстракція, а значить – форми, методи, принципи пізнання;

3) галузеві критерії (властиві юридичним наукам): оцінка досліджуваних явищ через призму категорій юриспруденції (юридичних принципів і норм, правовідносин, юридичних фактів тощо); оперування спеціально-науковими методами юридичної науки [1, с. 184].

В науковій літературі мають місце і більш лаконічні визначення юридичної антропології. Це наука, яка вивчає людську природу права, так би мовити, його людяність, досліджує правове буття людини на всіх етапах розвитку цього буття. Антропология права – це наука, що заснована на принципі пізнання взаємодії традиційних та сучасних правових систем, пізнання, яке має своєю метою адекватну уяву про правове буття людини. Це вчення про спосіб і структуру буття людини як суб'єкта права чи, коротше, – вчення про право як спосіб людського буття [3, с. 184-185].

Вітчизняна юридична антропология сьогодні переживає добу інституціоналізації. Тому не дивно, що висловлені в літературі погляди на її предмет, завдання, структуру (як, втім, і методи, і поняттєвий апарат) багато в чому розходяться. Ключовим у цьому плані видається конструкція предмета науки – філософського поняття, уживане для позначення системи законів матеріального і духовного світу, досліджуваних наукою в цілому або її окремими галузями.

Предметом дослідження сучасної юридичної антропології можна вважати й сучасні правові системи. При цьому юридична антропология дозволяє чітко відтіняти особливості європейського сучасного позитивного права, під яким розуміється, по-перше, право, що виникає на античній (греко-римській) основі і розвивається потім (з різними відгалуженнями) як право християнських народів, по-друге, позитивне право народів європейського континенту [4, с. 48].

Отже, проблема визначення предмета юридичної антропології на сьогодні залишається відкритою; існують різні його трактування, але усі вони так чи інакше відмітні змішуванням предмету юридичної антропології з пред-

метом інших юридичних наук (загальнотеоретичної юриспруденції, науки конституційного права, філософії права тощо). Думається, що не в останню чергу ця проблема не вирішена через невизначеність місця юридико-антропологічного знання в системі науки взагалі. По-перше, не визначено, чи є юридична антропологія системою знань, тобто результатом, чи вона є методологією дослідження правової реальності, тобто способом досягнення результату. А саме від вирішення цього питання залежить визначення предмета юридичної антропології. Очевидно, що за позитивної відповіді на перше запитання предмет науки може бути визначений доволі чітко, а за позитивної відповіді на друге питання очевидним є те, що за допомогою юридичної антропології (яку тепер доведеться називати не наукою, а дослідницькою програмою) можна успішно вивчати усі без винятку правові явища, не виключаючи й державу.

Думається, що діалектичне поєднання юридичної науки як системи знань та антропологічної дослідницької програми у правознавстві дасть на виході те, що можна назвати антропологічною парадигмою права.

У літературі простежуються протилежні позиції стосовно статусу юридичної антропології. У зарубіжній науці юридична антропологія існує як самостійна юридична дисципліна [5, с. 6-10].

У сучасній вітчизняній правовій думці існує точка зору, згідно з якою правова антропологія – це галузь філософії права, яка вивчає співвідношення особистості й права, особистість як об'єкт дії права та її вимоги до права, структуру цінностей особистості та право як засіб утілення цих цінностей у суспільне життя, права людини та їх юридичний захист, тобто в цілому особистісний аспект права.

Нарешті, існує й інша позиція, представники якої наголошують на зв'язку антропології й права, але при цьому вони не виокремлюють юридичну антропологію ані як самостійну дисципліну, ані як складову

філософії права [6, с. 227]. В їх розумінні це, скоріше тема або напрям дослідження.

Відповідь на запитання про те, чи є юридична антропологія самостійною наукою, чи її слід розглядати в статусі складової філософії права, варто шукати у знаному науковцям процесі інституціалізації наук. І якщо початково нові галузі науки формувалися за предметною ознакою, то для сучасного етапу більш характерним є перехід від предметної до проблемної орієнтації, коли нові галузі формуються у зв'язку з появою суттєвої теоретичної і практичної проблеми або комплексу взаємопов'язаних проблем [7].

Очевидно, що юридична антропологія усе ще перебуває на етапі, який характеризується початковим оформленням і розвитком юридико-антропологічних ідей у вітчизняному правознавстві. До того ж цей процес відбувається в межах теорії та філософії права, що є цілком закономірно, оскільки поки що відсутні ґрунтовні вітчизняні юридико-антропологічні дослідження, не окреслилося чітко її проблемне поле. Водночас така потреба як на теоретичному, так і на практичному рівні сформувалася, є навіть певні здобутки. Свідченням цього може бути загальна тенденція антропологізації вітчизняного права, визнання на конституційному рівні того, що людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, утвердження пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими, формування системи організаційно-правових гарантій прав і свобод людини, приєднання України до міжнародних угод із захисту прав людини, надання суду права безпосереднього застосування конституційних норм, які захищають права громадян, як норм прямої дії тощо. Вищезазначене дає підстави стверджувати, що існують тенденції антропологізації вітчизняного права, тобто формування відповідної закономірності [8].

Таким чином, поява юридичної антропології, яка ґрунтується на фундаментальних

здобутках філософської, соціальної (культурної) антропології, етнографії, етнології, історії права, соціології, є закономірним етапом розвитку теоретико-правових наук. Процес її формування пов'язаний з наявністю важливого комплексу правових проблем, для вирішення яких слід звернутися до суміжних соціальних наук, які накопичили вагомий досвід у дослідженні взаємозв'язку права і людини [9].

Виокремлення юридичної антропології з загальної антропології як зарубіжні, так і вітчизняні учені датують другою половиною ХХ століття, зазначаючи при тому заслуги загальної антропології, передусім Ф. Боаса та його школи.[8]. Саме вони першими поставили питання про наявність власної правової культури у сучасних народів, які ведуть традиційний спосіб життя. Сьогодні А. І. Ковлер упевнено говорить про наявність національних шкіл юридичної антропології у США, Великій Британії, Франції, формування таких шкіл в Індії.

З часом, у процесі розвитку юридико-антропологічних знань, визначення його проблемного поля або предмета, методології юридичної антропології, формування понятійного апарату існує реальна ймовірність того, що юридична антропологія і в Україні стане самостійною наукою. При цьому слід ураховувати і той факт, що процес формування юридичної антропології в Україні може відбуватися прискореними темпами завдяки залученню основних здобутків світової юридичної антропології.

Юридична антропологія дозволяє подолати державний монополізм на право, визнати реальність правового плюралізму, що дає можливість людині обрати розумні альтернативи поведінки в різних життєвих ситуаціях, тоді як правовий монізм зациклює людину на вольових настановах державних чиновників, виражених у нормативно-правових актах [5, с. 11].

Використовуючи розробки юридичної антропології, вітчизняне правознавство вийде до нових можливостей пояснення існуючої

правової реальності, глибше проникне у проблематику зв'язку людини і влади, формування правового менталітету, розгляду правової системи і правової культури як продуктів певної (євразійської) цивілізації [10, с. 56].

Якщо говорити про соціальну антропологію, предметом якої є закономірності й механізм взаємодії людини з її соціальним і природним оточенням в умовах конкретної соціокультурної системи, то уявляється, що предмет юридичної антропології є відмінним від предмета соціальної антропології, оскільки юридична антропологія вивчає саму людину як носія юридичних цінностей, суб'єкта реалізації норм, безпосереднього учасника соціальної і правової діяльності, носія певного типу правової культури. Все це дозволяє провести лінію розмежування вказаних наук і визнати, по-перше, відмежування наукового поля юридичної антропології та соціальної антропології, а по-друге, вказати на складнішу будову предмета першої.

Політична антропологія так само, як і юридична антропологія, є молодим науковим напрямом, проте предмет її наукових досліджень не може конкурувати з предметом останньої. По-перше, політична антропологія є субдисципліною в рамках соціальної антропології, по-друге, її предметом є традиційна політична культура, ранні і сучасні форми політичної організації, влада і методи владарювання [8], по-третє, рекомендації і висновки політичної антропології стають важливим чинником політичної поведінки суб'єктів владних відносин [8]. При цьому вчені прагнуть деякі суто політологічні і соціологічні предмети (такі як влада, управління, норми, лідерство, політичний режим тощо) трактувати з позиції класичної етнографії. В результаті перелік важливих питань політичної антропології включає історію етнографічних учень, традиційну політичну культуру, управління тощо. До методів дослідження, характерних для політичної антропології, заносять роботу з історико-етнографічними джерелами, соціологічні напрями, порівняль-

но-історичний, функціональний, еволюційний діалектичний методи.

Розмежування між цими науковими напрямками засновано на тому, що політичну антропологію, як з'ясувалося, мало цікавить головний інститут політичних відносин – держава і найефективніший інструмент політичного впливу – право. Між предметом її дослідження і предметами соціальної і політичної антропології існує глибокий внутрішній взаємозв'язок. Щоб зрозуміти існуючий взаємозв'язок наук про людину, важливо визнати, що будь-яке наукове знання складається з трьох елементів: об'єктивного змісту, знакових форм і зв'язків між об'єктивним змістом і знаковими формами, які заміщають, фіксують цей об'єктивний зміст. З цієї точки зору, об'єктом усіх антропологічних наук є людина, але оскільки вона має різні властивості і відносини, то вона сама і її властивості підлягають різним науковим дослідницьким операціям із застосуванням різного понятійно-методологічного інструментарію.

Філософська антропологія має особливе значення для юридичної антропології через той факт, що, будучи самостійним напрямом, філософська течія закладає принципи наукового аналізу людини. В даний час філософська антропологія не припиняє спроб створити цілісну концепцію людини, вона намагається узагальнювати і об'єднувати всі ці знання про людину і на цій основі виявити достовірність людини. Цей науковий рух йде, головним чином, у чотирьох напрямках: феноменології, герменевтики, філософської аналітики і постмодернізму.

На думку Л. Поспішила, антропологія права уникає (крім дуже рідкісних винятків) етноцентричних ухилів і має ряд переваг перед такими дисциплінами, як юриспруденція, політологія і соціологія. По-перше, для неї не існує культурних кордонів. Вона вивчає суспільство у порівнянні, незалежно від того, наскільки «примітивним» чи «цивілізованим» воно є, не проводячи дискримінаційного розмежування на користь одного

суспільства проти іншого. По-друге, всупереч деяким іншим соціальним наукам, не вирізає довільно з людської культури такі сегменти, як економіка, політична структура, право, суспільні відносини, але охоплює і вивчає людську культуру у взаємозв'язку її компонентів в цілому. Іншими словами, антрополог не повинен, вивчаючи конкретний об'єкт, концентрувати свою увагу виключно на тому, чим, на його думку, має бути право, виключаючи інші, такі, що не вписуються в його уявлення, культури. Право має вивчатися як складова частина культури в цілому, не піклуючись про окремі його інститути. По-третє, сучасна юридична антропологія не повинна зосереджуватися лише на дослідженні «соціальних сил», при цьому виключаючи роль самого індивіда. По-четверте, суспільство вже більше не сприймається як статична соціальна рівновага, яка здригається під впливом деліктів (правопорушень). Навпаки, воно розуміється як динамічний феномен, таким чином, соціальна роль права не обмежується виключно підтриманням статус кво. По-п'яте, юридична антропологія – це наука про право і тому – вона емпірична. Теорії мають бути підтримані всіма відповідними фактами або, врешті-решт, ілюстративними прикладами всіх доступних фактів. Наукові теорії слід виводити з наукових гіпотез і представляти як ідеї, в кінцевому підсумку доведених емпіричними методами. Все це своєю чергою має бути відділено від чистої спекуляції, від інтелектуальних пагод, зведених на основі «бідної логіки» або іноді навіть на емоціях чи повної фантазії [11].

Процес інституціоналізації юридичної антропології як науки, перш за все, потребує вирішення питання про її предмет та статус в системі юриспруденції. До сьогодні не визначено, чи є юридична антропологія системою знань, тобто результатом, чи вона є методологією дослідження правової реальності, тобто способом досягнення результату. Діалектичне поєднання юридичної науки як системи знань та антропологічної дослідницької програми

у правознавстві дасть на виході те, що можна назвати антропологічною парадигмою права.

Для сучасного етапу розвитку науки характерним є перехід від предметної до проблемної орієнтації, коли нові галузі формуються у зв'язку з появою суттєвої теоретичної і практичної проблеми або комплексу взаємопов'язаних проблем. Юридична антропологія усе ще перебуває на етапі, який характеризу-

ється початковим оформленням і розвитком юридико-антропологічних ідей у вітчизняному правознавстві.

Отже, в підсумку можна зазначити, що в системі антропологічного знання юридична антропологія має власний предмет, одночасно і перехреснений і відмежований від загальної, філософської, політичної антропології, яким є правове буття людини.

Анотація

Загальна антропологія є відносно новою наукою у сфері соціальних наук. Вона почала самостійно розвиватися у другій половині XIX ст., коли різні вчені та мислителі намагалися охарактеризувати такі поняття, як людство, визначити його природу та походження. Перші антропологи перебували під сильним впливом вже відомих їм наук. Тому вони формували нові питання та шукали стратегії для їх вирішення, виходячи з відомих їм галузей знань.

Звичайно, юридична антропологія вивчає значно багато елементів соціального життя суспільства, які цілком або частково включені в систему дослідницької уваги соціальної і політичної антропології.

У процесі пізнання людини і навколишнього світу права, правової культури і юридично значущої діяльності людини юридична антропологія неминуче стикається з предметом інших антропологій, які в рамках свого предмета вивчають окремі складові соціальної і правової системи або явища, від них похідні, важливі з погляду юридичної антропології. Такими окремими антропологічними дисциплінами є: соціальна антропологія, політична антропологія, філософська антропологія, правова антропологія.

Поява юридичної антропології, яка ґрунтується на фундаментальних здобутках філософської, соціальної (культурної) антропології, етнографії, етнології, історії права, соціології, є закономірним етапом розвитку теоретико-правових наук. У процесі пізнання людини і навколишнього світу права, правової культури і юридично значущої діяльності людини, юридична антропологія неминуче стикається з предметом інших антропологій, які в рамках свого предмету вивчають окремі складові соціальної і правової системи або явища, від них похідні, важливі з погляду юридичної антропології. Такими окремими антропологічними дисциплінами є: соціальна антропологія, політична антропологія, філософська антропологія.

Ключові слова: антропологія, юридична антропологія, соціальна наука, соціальна цінність, соціальна антропологія, політична антропологія, філософська антропологія.

Zavalniuk V. V. Legal anthropology in the system of social sciences

General anthropology is a relatively new science in the field of social sciences. It began to develop independently in the second half of the 19th century, when various scientists and thinkers tried to characterize such concepts as humanity, to determine its nature and origin. The first anthropologists were strongly influenced by the sciences already known to them. Therefore, they formulated new questions and looked for strategies to solve them, based on the fields of knowledge they knew.

Of course, legal anthropology studies many elements of the social life of society, which are fully or partially included in the system of research attention of social and political anthropology.

In the process of learning about a person and the surrounding world of law, legal culture and legally significant human activity, legal anthropology inevitably comes into contact with the subject

of other anthropologies, which, within the framework of their subject, study individual components of the social and legal system or phenomena derived from them, which are important from the point of view of legal anthropology. Such separate anthropological disciplines are: social anthropology, political anthropology, philosophical anthropology, legal anthropology.

The emergence of legal anthropology, which is based on the fundamental achievements of philosophical, social (cultural) anthropology, ethnography, ethnology, legal history, sociology, is a natural stage in the development of theoretical and legal sciences. In the process of learning about a person and the surrounding world of law, legal culture and legally significant human activity, legal anthropology inevitably comes into contact with the subject of other anthropologies, which, within the framework of their subject, study individual components of the social and legal system or phenomena derived from them, which are important from the point of view of legal anthropology. Such separate anthropological disciplines are: social anthropology, political anthropology, philosophical anthropology.

Key words: anthropology, legal anthropology, social science, social value, social anthropology, political anthropology, philosophical anthropology.

Список використаних джерел:

1. Кун Т. Структура наукових революцій. пер. с англ. О. Васильєва. Київ. : Port–Royal, 2001. 228 с.
2. Вільгельм Дільтей і філософія «духовно-наукового» знання : монографія / за заг. ред. М. Марчука. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т. 2011. 231 с.
3. Філософія права : навч. посіб. / за заг. ред. О.Г. Данильяна. Київ. : Юрінком Інтер. 2002. 272 с.
4. Патей–Братасюк М. Антропоцентрична теорія права : навч. посіб. Київ. 2010. 396 с.
5. Завальнюк В. В. Юридична антропологія та типологія сучасного праворозуміння. *Юридичний вісник*. 2014. № 2. С. 6–10.
6. Завальнюк В. В. Зміст юридичної антропології. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Одеса. : Юрид. л–ра, 2008. Вип. 43. С. 225–229.
7. Завальнюк В. В. Предмет юридичної антропології та теорії держави і права: особливості взаємодії. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Одеса. : Юрид. л–ра, 2010. Вип. 53. С. 359–363.
8. Завальнюк В. В. Антропологія в системі цінностей права. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. О. : Юрид. л–ра, 2012. Вип. 68. С. 31–37.
9. Завальнюк В. В. Еволюція антропологічних знань у правовому вимірі. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. О. : Юрид. л–ра, 2011. Вип. 57. С. 17–23.
10. Оборотов Ю. М. Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Одеса. 2003. 379 с.
11. Pospisil L. Anthropology of law. A comparative theory. New Haven : Yale University, HRAF Press. 1974. 385 p.